
Пламен Павлов/P. Pavlov

ИВАЙЛО И НОГАЙ

(За българо-татарските отношения през
1277–1280 г.)

*Ivailo and Nogay (On Bulgarian-Tatar Relations from
1277 to 1280)*

New idea is exposed in the present article concerning the death of the Bulgarian rebellious tsar Ivailo (1278–1279) in the spring of 1280. In 1279–1280 he was not totally defeated by the Tatars neither by the new Bulgarian tsar George I Terter (1280–1292). Ivailo continued to rule Eastern Bulgaria with a serious military potential. His visit to the Tatar Khan Nogay had the intention to restore the status quo from 1279. The murder of Ivailo was by no means a result of Nogay's or possible Byzantine suggestions, but rather by instigation of George I Terter.

Един от определящите фактори за вътрешнополитическото състояние и външната политика на България през от четиридесетте години на XIII до около средата на XIV в. са отношенията със степната “суперсила” в Източна Европа – т.нар. Златна Орда, създадена от монголите (татарите) след техните грандиозни завоевания в периода 1236–1243 г.¹ До около 1273–1274 г., независимо от татарските опустошения през 1241–1242 г. и данъчната зависимост към Ордата, не са известни случаи на пряка намеса в българските вътрешните работи. При управлението на цар Константин I Тих Асен (1257–1277) с татарите е постигнат военен съюз, насочен срещу Византия (през 1264–1265 г.), а вероятно и против Унгария. Нещата се променят съществено, когато югозападните предели на татарската империя попадат под властта на Ногай².

Ярката личност на татарския вожд прави впечатление на съвременниците не само в съседните държави, но и в Египет, Иран и други по-далечни страни. Огромната власт на Ногай в Ордата през последните две десетилетия на XIII в., изградената от него “държава в държавата” и международна активност карат тогавашните автори да го възприемат и представят като хан, “султан”, “цар”, “император на татарите”. Прав е руският историк Н. Веселовский, че за Ногай

има повече сведения в сравнение с върховните владетели на Златната Орда.³ Нещо повече, неговото име е възприето от част от подчиненото му население. Ногайската орда, съответно съвременният малък тюркски народ ногайци (само-название “ногъай”) в Дагестан според мнозина изследователи носят името на прочутия татарски държавник.

Ногай е роден някъде през тридесетте – четиридесетте години на XIII в. Той е син на Татар, син на Буфал – седмият син на хан Джучи, който пък е първородният син и наследник на Чингиз хан. От гледна точка на четвъртото поколение Чингизиди, Ногай е в по-далечната периферия на рода. И все пак, той си остава пряк потомък с “царска кръв”. Първите вести за него като военачалник са във връзка с войната между Ордата и татарите на Хулагу от Иран през 1261–1266 г. Тогава Ногай е темник, командващ десетхилядна войска, и се сражава в Кавказ и днешен Азербайджан. В решаващата битка е тежко ранен от вражеска стрела и губи едното си око. Въпреки това Ногай не спира настъплението и успява да излезе в тил на противниковата армия, водена от самия илхан Абага (1265–1282), наследникът на Хулагу. В онзи момент командващият ординската армия Сунтай, вместо да затвори обръча, прави груба стратегическа грешка и напуска бойното поле. Ногай не губи присъствие на духа и въпреки надмощието на Абага, с решителни действия му нанася тежко поражение. Този впечатляващ успех на младия военачалник е оценен от хан Берке (1256–1266) – Ногай получава високия пост на *беклярибек* (главнокомандващ армията) и е приобщен към ханското семейство. Обстоятелството, че е кръвен наследник на Чингиз-хан на свой ред му дава основание да използва титлата “хан”, включително върху сечените от него по-късно монети. В този смисъл определянето на Ногай като обикновен темник, “самозванец” и т.н. е невярно. За египетските мамелюци, съюзници на Ордата, той е “... родственик на Берке и главен предводител на неговите войски.” По същото време Ногай, подобно на своя благодетел Берке, приема исляма⁴.

При Менгу-Тимур (1266–1282) Ногай е лоялен към върховната власт, но кризисните процеси във владетелския дом при Туда-Менгу (1282–1287), Тула-Буга (1287–1291) и началните години от управлението на Токту (1291–1312) правят беклярибека своего рода “сив кардинал” в татарската империя. Най-ярко това личи при свалянето на Тула-Буга. Ногай не само се разпорежда с дадените му за управление улуси, но завладява и нови земи. В изворите липсват достатъчно данни за териториалния обхват на Ногаевите владения, неясна остава и хронологията на завоеванията. Според Рашид-ад-дин “старинният юрт” (дом) на Ногай е бил край реката Тарку, за която се приема, че е в днешна Украйна. Той завзема земите на “... Урус (русите), Валах (в други ръкописи срещаме различията “Тамах” и “Узнак”) и Кехреб (?), които направил свой дом и местопребиваване...”⁵ Ядрото на Ногаевите владения, превърнали се в “държава в държавата” е на запад от Днепър, но под негова власт са и южните причерноморски земи до Крим, включително. По тези места е преселено тюркско, най-вече куманско

население, идват градски жители от Средна Азия, а вероятно и от Волжка България. В редица паметници се говори и за алани (яси), които от Северен Кавказ и поречието на Дон се заселват в Молдова (около дн. Яш, Румъния). Кога обаче земите на Ногай достигат Долни Дунав, с което не само е заплашена, но и реално е засегната териториалната цялост на Второто българско царство?

Най-често изследователите на Златната Орда твърдят, че от самото си създаване тя е достигала на запад до Долни Дунав и Олт⁶. Това не отговаря на истината. През 40-те – 60-те години на XIII в. западно от Днепър доминират куманските племена. Същото се отнася и за групата (или групите) на т.нар. руси-бродници, предшествениците на казачеството. И кумани, и бродници плащат данък на татарите, но са отделни политически субекти. В земите между Карпатите и Дунав е в ход заселването на влашко население, а в политически план продължава съперничеството между България и Унгария. На практика западната граница на Златната Орда е по долното течение на Днепър. Разположените в този район четири татарски тумена са под властта на темника Куремса, заменен през 1258 г. от Бурундай⁷. Вероятно Ногай е получил властта над споменатите тумени след Бурундай, който в някои руски летописи също е възприеман като “татарски цар”.

Ногай завладява земите по посока на Дунав и Източните Карпати към 1270–1273 г. Георги Пахимер пише, че той подчинява “... независимите по-рано племена” (преди всичко куманите)⁸, а Рашид-ад-дин изрично сочи като негово завоевание “Валах” (Влахия) – източните откъснати земи на Второто българско царство. Вътрешната политика на Ногай в известна степен се отличава от традиционната линия, следвана от Златната Орда. Продължават да се споменават куманите, дори са известни имената на техни вождове с владетелските имена Кончак и Козей (1280 г.). Според Георги Пахимер, преселените в Молдова алани са сред най-верните войници на Ногай⁹. При тях можем да констатираме дори известна “татаризация” – през 1323 г. двама алански предводители, живеещи по същото време с хората си в България, носят не ирански, а тюркски имена – Итил (“Волга”) и Темир (“Желязо”)¹⁰. В Приднестровието и на юг към Дунав се преселват нови маси номади – част от т.нар. “черни калпаци” (остатъци от печенези, узи, берендеи и други племена), които до татарското завоевание са съюзници на киевските князе. В градските центрове (Акерман, Килия и др.) идват занаятчии и търговци от Средна Азия и Поволжието¹¹.

Ногай утвърждава личните си позиции както в новозавладените земи между Днепър и Дунав, в Крим, а също и своето реноме в международен план. През 1270–1271 г. Египет е посетен от негови пратеници. В отговор татарският властник получава дарове и лично писмо от султана. Мамелюците (кумани по произход), съюзници на Златната Орда, виждат в лицето на Ногай не сепаратист и политически “гастролор”, а фигура, равностойна и дори по-силна от тогавашните ханове в столицата Сарай на Волга¹².

Променената обстановка в Северното Черноморие се отразява върху политическата стабилност в България, макар и не веднага. През 1273 г. е регистрирана татарска военна акция на Балканите. Нападението е предизвикано от Андроник Тарханиот, управител на Одрин и “вътрешните земи на Хемус” – завзетите от Византия през 1263 г. Месемврия, Анхиало, Созопол и Ахтопол. Една арменска приписка от българската столица Търново от същата 1273 г. също отбелязва този поход “...срещу гръцкия народ”. Пахимер не споменава Константин Асен като фактор за “...тези ужаси [...], които трябва да се опишат не с букви, а със сълзи...”¹³. За сметка на това самият император Михаил VIII Палеолог в своята автобиография заявява: “Българите, които доскоро бяха облагодетелствани от нас, се оказаха неблагодарни и дадоха на масагетите [татарите] свободен проход да нахлуват в нашата Тракия и дори им оказаха съдействие при нашествието...”¹⁴.

Българският владетел е заинтересуван от татарското нападение – именно към 1273 г. спорът за черноморските градове приема формата на “семеен” скандал. Отказът на Михаил Палеолог да върне на България тези градове, обещани като зестра на царица Мария, обтяга до крайност отношенията между двете страни. Подновената татарска заплаха в тон с българската активност на юг предизвиква силно безпокойство във Византия. Постигането на съюз с Ногай е поставено от Михаил Палеолог като важен приоритет, чиято реализация коства средства и дори унижения. Георги Пахимер не пести упреците си за прекомерните разходи и неприемливите от гледна точка на византийската идейнополитическа традиция отстъпки, направени в името на този съюз. Ногай получава за съпруга извънбрачната дъщеря на императора Ефросина Палеологина. От “Историята” на Пахимер и инвокацията върху монетите на Ногай с гръцки надписи може да се съди, че той е приет за най-близък роднина, имащ право на деспотско достойнство.¹⁵ По време на убийството на Ивайло, Ногай нарича Михаил Палеолог “моят баща императорът...” Споменатите от Пахимер “шапки” (“калиптра”), обшити с бисери, дарени на Ногай, отговарят на т.нар. деспотски “скиадион”. Вярно е, че Ногай се отнася с демонстративна ирония към скъпите дарове, но дори и това показва високата им стойност като символ на власт за преговарящите с него византийски дипломати. Самата титла “деспот” не е носена, нито присъждана на татарския властник. Той е мюсюлманин, което е в разрез с принципите на византийската система от титли, от друга страна – Ногай носи ханска титла, отговаряща по смисъл на “василевс” (лат. “император”, бълг. “цар”). Династичният брак е важен за Ногай в международен план. Това признание сродява татарския господар с иранския татарски хан Абага и българския цар Константин Асен (впоследствие с Ивайло и Иван Асен III), женени също за византийски принцеси. Михаил VIII вярно долавя амбициите на Ногай за относително обособяване от върховната власт в Ордата, а в перспектива – за нейното овладяване. Още нещо, съвладетелството на Ногай и Чака, отразено в серия от споменатите монети, напомня практиката във Византия и България по същото време.

Византийско-татарският съюз засяга директно българските интереси. Към 1274 г. Ногай ликвидира българската власт в района на Дунавската делта и окупира част от Северна Добруджа. Българският град Облущица/Исакча се превръща в дунавска резиденция на татарския хан¹⁶. В египетските хроники и върху Ногаевите монети градът е наричан “Сакчи”. Изборът не е случаен – при Исакча е най-важният брод в този район още от праисторически времена. Като паралел ще посочим, че първата “столица” на Аспарух и главно укрепление във войната с Византия през 680 г. е големият земен лагер при днешното с. Никулицел, в непосредствена близост до Исакча. Под пряк татарски контрол попадат околните дунавски градове, на първо място богатата Вичина (при дн. Нуфър), Килия и др. В румънската историография се прокарва тезата за т.нар. “деспотат Исакча” като особена форма на татаро-византийска власт в Добруджа¹⁷. Наистина, съюзът от 1274 г. засилва византийското влияние в района. Дворцовият ретор Мануил Оловол славослови император Михаил VIII Палеолог като господар на “паристрийските острови”. Митрополията на Вичина, създадена през 70-те години на XIII в., е в състава на Константинополската патриаршия. Възможно е император Михаил да е назначавал своя администрация във Вичина, Килия, Акерман (Белград, дн. Белгород Днестровски). През 1301 г. на свой ред такива права са дадени от хан Токту на българския цар Теодор Светослав. Генуезците получат своя фактория във Вичина, по-късно в Килия. При всички положения обаче върховната татарска власт е неоспорим факт. С други думи, никакъв “деспотат Исакча” не е съществувал¹⁸.

Византийско-татарският съюз е насочен преди всичко срещу България. Не знаем как българската дипломация (очевидно безрезултатно) се е опитвала да осуети това опасно за страната развитие. Константин Асен и властната му съпруга Мария Кантакузина са принудени да прекратят военния натиск на юг. Както разказва Георги Пахимер, “... като имаше Ногай за съюзник, готов да нападне Константин и да ограби земята му, ако той нахлуе в неговата [византийската] земя, императорът владееше здраво не само Месемврия и Анхиало...” По-нататък той пояснява, че “... тохарците (татарите) (...) вършеха набези всеки ден и правеха наистина имуществото на мизите [българите] мизийска плячка...”¹⁹. В един надпис от Шуменската крепост четем: “Аз, Георги, поглеждайки нагоре и надолу, рекох: Боже, заради името ти, избави ни от татарите”²⁰.

Териториалните загуби, данъчните тежести и особено татарските набези рушат авторитета на Константин Асен. Вътрешнополитическата криза достига своя апогей, като най-неочаквано на преден план излиза харизматичен вожд от средите на селските маси. Ивайло (автентичната форма на името му вероятно е Иваил), наричан още “Лакана” и “Кордокуба”²¹, е представен от византийските историци като беден “свинепас”. Както бе показано от Й. Андреев, въстанието избухва в предпланинския район южно от Варна и Провадия²². Там от векове живее войнишко население, натоварено с охраната на старопланинските проходи.

По тези места се водят най-ожесточените битки, за които съобщава византийският поет Мануил Фил²³. Не може да има съмнение обаче, че Ивайло и неговите привърженици, независимо от конкретното им социално положение, притежават оръжие и боен опит. Примерите в това отношение са показателни – византийските стратиоти и акрити, българските войнуци и дервентджии, унгарските секеи, руските бродници и казаци и т.н. Според една хипотеза е възможно Ивайло да има куманско потекло²⁴. Ако това е така, то на свой ред се вписва в практиката на създаване на войнишки селища в България през онази епоха.

В започналия бунт “татарската карта” има изключително значение. “И тъй Лахана се сблъска с един татарски отряд – разказва Пахимер – нападна ги с хората, които водеше, и ги разби напълно. И същото направи и в другите дни. Така в продължение на няколко дни той се прослави, областите се присъединяваха към него и бяха напълно убедени, че ще бъдат добре под негова власт...”²⁵ В очите на широки среди победите над страшните татари потвърждават онова, което Ивайло сам е разказвал за себе си – че му се явяват светии, че е получил “знак от Бога” да вземе властта и т.н. Славата, постигната от селския цар, превърля границите на България, отеква във Византия и още по-далече. Както знаем от случая с Псевдо-Лахана / Лъже-Ивайло (1294 г.), турски “прорицатели” говорели за българина като за непобедим воин²⁶. Този детайл отразява “татарския страх” сред турците в Мала Азия и опасенията им, че против тях се отправя онзи, който неведнъж е побеждавал татарите.

След влизането си в Търново, цар Ивайло е принуден да води война на два фронта. Според Пахимер, “... той [Ивайло] не можеше нито да сключи примирие с тохарците [татарите], нито да спечели хората на императора. Поради това, щене ще, той се готвеше, доколкото можеше за борба (...) А като го нападаха неприятелите всекидневно отвън, той по неволя се принуждаваше да воюва (...) Затова завързаните от него схватки излизаха успешни. И противниците (ромееи и татари) не бяха в състояние да се противопоставят на неочакваните му нападения и дори силната войска се боеше от срещата [с него], защото оцелелият щеше да си изпати зле. Да паднеш в ръцете на Лахана беше равносилно на смърт поради крайната му кръвожадност...” Поне в някои случаи Ивайло е ликвидирал военнопленниците, вкл. татарите: “... едни той безпощадно избивал на място, а други откарвал в плен и после ги предавал на страшна смърт...”²⁷

Общата картина на събитията показва, че за новия български цар първостепенна задача е борбата с Ногай. Той излиза от Търново с войските си и потегля на североизток. Докато Ивайло се сражава с ордите на Ногай, византийските войски, навлезли в България през проходите на Източния Балкан, срещат съпротивата на неговите военачалници Куман, Стан, Кънчо, Момчил, Дамян, Хранислав²⁸. Мануил Фил отбелязва, че “Лахана” е обсаден в Дръстър (Силистра). Дали при положение, че е бил принуден да се защитава в дунавския град, преди това Ивайло не е атакувал самата Исакча? Дали е потърсил съюз с противниците

на Ногай в самата Орда и / или от заинтересувана от борбата с татарите съседна държава, например Унгария? За съжаление, при наличната изворова база тези основателни и логични въпроси остават без отговор. Според Пахимер "... той не можеше да избегне променливата съдба, на която надменно приписваше всичко, и затова бе известно, че е бил победен от тохарците..."²⁹

Събитията се отнасят към зимата – пролетта на 1279 г. Станалото позволява на византийската армия да влезе в Търново и да постави на българския престол Иван Асен III (1279–1280). Както е известно, с това гражданската война в България не свършва. Слухът за пълното поражение на Ивайло се оказва неверен. През пролетта-лятото на 1279 г. той отново взема инициативата в свои ръце и обсажда Търново! През юли с.г. Ивайло разбива 10-хилядната ромейска войска, водена от протовестиария Мурин, при Диавена (Девня). На 15 август 1280 г. нанася унищожително поражение "... от външната страна на Хемус" (т.е. в Северна България) на 5-хилядния корпус, оглавяван от протовестиария Априн. За да действа толкова решително и свободно на юг, очевидно Ивайло е успял да постигне примирие с Ногай.

Няколко думи за хронологията на събитията. П. Пусен ги отнася към лятото на 1280 г., което се приема от В. Златарски и други автори³⁰. Бележките на П. Ников и особено изследванията на А. Фейе ги датират към 1279 г.³¹ По същото време Иван Асен III е все още в Търново. Неговото бягство от българската столица е станало към края на същата или в началото на следващата 1280 г.

Така или иначе, онова, което знаем за контраофанзивата на Ивайло през лятото на 1279 г., не бива да се подценява. Той не би могъл да действа свободно в широк периметър към Източна Стара планина, ако не притежава сигурен тил. С други думи, под властта на Ивайло са оставали обширни територии, градове и крепости. "Лахана" разбива две византийски войски, съответно от 10 и 5 хиляди войници – числа, които изглеждат реални и съвсем не са малки за средновековните "стандарти". Като имаме предвид, че армията на Ивайло също е давала жертви, в крайна сметка изводът е ясен – той притежава необходимите ресурси (територия, население, финансови приходи и оръжие), за да може да се справи така категорично с византийската намеса. С други думи, през лятото на 1279 и последвалите месеци до пролетта на 1280 г. Ивайло е реален владетел на част от България с титла цар и временна столица, най-вероятно Дръстър. Няколко години след смъртта му там като татарски васал резидира Теодор Светослав и дори сече монети³².

По-нататък събитията са добре известни. Цар Иван Асен III, който няма обществена подкрепа и се страхува за живота си, бяга в Константинопол. Престолът на българските царе е зает от знатния куманин деспот Георги I Тертер (1280–1292). Тертер е най-изявеният "лидер" на българското болярство след убийството на деспот Яков Светослав през 1276 г., като е възможно да е негов зет³³. През зимата или ранната пролет на 1280 г. Ивайло се явява в двора на Ногай.

Обезпокоен от ставащото, Михаил VIII Палеолог изпраща Иван Асен III при Ногай. Ив. Божилов основателно допуска, че Иван Асен се явява в стана на Ногай през пролетта на 1280 г.³⁴ Няма яснота дали пътуването на Иван Асен III до Исакча е осъществено през Варна (според Г. Атанасов градът става византийско владение по време на военните действия през 1278 г.)³⁵ или директно по море от Константинопол до Дунавската делта. И двамата противници търсят военна и политическа помощ от Ногай против Георги I Тертер. Както знаем от Пахимер, коварният татарин приема и двамата, залъгва ги поотделно с обещания, не им спестява унижението да присъстват заедно на трапезата като негови гости... По време на един пир, под въздействието на алкохола Ногай заповядва на хората си да убият Ивайло, както и българския протостратор “Цасимпакс” (реконструирането на името му като “Касим бег” е неправдоподобно). Присъстващият на този пир Иван Асен III, заплашен от същата участ, е спасен благодарение на Ефросина Палеологина³⁶. Така дунавският град Исакча става лобното място на цар Ивайло.

Убийството на Ивайло и недружелюбното отношение към Иван Асен III, принуден веднага да се завърне във Византия, надали се дължат само на “пиянското” поведение на Ногай. Отговорът се крие в евентуална дипломатическа интервенция на Георги I Тертер. Въпреки че информация за подобно развитие на нещата липсва у Пахимер (неговите пропуски и грешки по отношение на България са известни отдавна)³⁷, трудно е да повярваме, че Тертер е безучастен, докато двамата му съперници плетат интриги срещу него. Новият цар, обрисован като човек с авторитет и високи качества, със сигурност е полагал усилия да неутрализира своите противници и да спечели благоволенieto на Ногай. По същото време е имало условия за сближаване на интересите на Ногай и Георги Тертер, преди всичко с оглед на Унгария.

Знаем, че към 1280 г. по българо-унгарските граници избухва конфликт, който продължава години наред. Става дума за действията на браничевските боляри Дърман и Куделин, които, подобно на самия цар, са от българо-куманско потекло³⁸. Отново през пролетта на 1280 г. е началото на бунта на заселилите се в Трансилвания кумани. Действията им са оглавени (или подкрепени) от загадъчният “Олдамур”, който заедно с тях опустошава земите чак до Пещца³⁹. С него се сражава крал Ладислав IV Куман (Ласло Кун), който иначе сам е куманин по майка. Ногай е пряко свързан с конфликта между “унгарските кумани” и тамошната аристокрация. След като е разбит, Олдамур бяга отвъд Карпатите – във владенията на Ногай. Конфликтът продължава, а през 1285 г. Ногай, заедно с хан Тула-Буга, върховният владетел на Златната Орда, напада Унгария. Ногай преминава през прохода Ойгуз в Карпатите, превзема Брашов и отвлича много плячка и пленници.

В историографията Олдамур е възприеман като представител на куманската знат в пределите на самата Унгария. Странно е обаче, че при относителното изобилие от унгарски документи за онази епоха неговото име не се споменава

никъде, с изключение на събитията от 1280–1285 г. Дали “Олдамур” не е идентичен с “Елтимир” у Георги Пахимер, чието име в същност е Алдимир?⁴⁰ Ако това допускане се окаже вярно, нещата изглеждат в съвсем друга светлина. Към пролетта-лято на 1280 г. е постигнат татаро-български съюз против Унгария. Като гарант за отношенията или под някаква друга форма военачалникът Алдимир, брат на цар Георги I Тертер, постъпва “на служба” при Ногай⁴¹. Тази хипотеза, разбира се, се нуждае от повече доказателства, но по принцип не противоречи на известното ни за събитията.

Да се върнем на ситуацията през пролетта на 1280 г. В какво качество Ивайло отива при Ногай? Нищо не показва той да се явява в лагера на татарския властник като беглец, както нееднозначно се приема в историографията. По-правдоподобно изглежда по същото време Ивайло да е прекият съсед на Ногай в Добруджа. Ако тези разсъждения са верни, това означава, че към началото на 1280 г. Ивайло не е победен окончателно нито от новия цар Георги I Тертер, нито от Ногай. Контактите с татарския владетел са опит за възстановяване на статуквото от предходната 1279 г. Наивно е решението на Ногай да ликвидира Ивайло да се отдава на емоцията и алкохола, а дори и на византийското влияние в неговия двор. Независимо от конкретните обстоятелства, обиграният политик Ногай вярно преценява, че най-опасен за татарските интереси е Ивайло – човекът, който продължава да притежава не само опит, популярност и харизматична “мощ” на посочен от провидението водач, но и реален потенциал за съпротива срещу татарското вмешателство в България.

БЕЛЕЖКИ

¹ **D’Osson, Ch.** Histoire des Mongols depuis Tschingizschan jusqu’a Timour-Beg ou Tamerlan, T. I-IV. Amsterdam, 1834 (рус. превод: **Д’Оссон, К.** История монголов, т. I. Иркутск, 1937); **Hammer-Purgstall, J.** Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist der Mongolen in Russland. Pesth, 1840; **Spuler, B.** Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland (1223–1502). Leipzig, 1943 (Wiesbaden, 1965); **Татаро-монголы** в Азии и Европе. Москва, 1969 (1977); **История Золотой Орды.** Сборник материалов. Санкт Петербург, 2003.

² **Ников, П.** Татаробългарските отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца.– Годишник на Софийския университет. Историко-философски факултет, т. 15–16, (1920–1921), 1–62; **Павлов, Пл.** Татарите на хан Ногай, България и Византия (ок. 1270–1302).– Българите в Северното Причерноморие, т. 4, В. Търново, 1995, 121–130; **Същият.** Бунтари и авантюристи в средновековна България. В. Търново, 2000, 178–192; http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/content.html; **Vásáry, I.** Cumans and Tatars. Cambridge, 2005, 57–99.

³ **Веселовский, Н.** Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время. Петроград, 1922, 7–9.

⁴ **Тизенгаузен, В.** Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I. Санкт Петербург, 1884, 101–102, 434; **Веселовский, Н.** Хан..., 21–22.

- ⁵ **Тизенгаузен, В.** Сборник материалов..., т. II. Москва-Ленинград, 1941, с. 69; **Decsi, A.** La Horde d'Or et les pays roumains aux XIII-e et XIV-e siècles selon les historiens arabes contemporains.– Romano-Arabica, II. Bucharest, 1976, 61–63.
- ⁶ **Егоров, В.Л.** Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. Москва, 1985, 27–34.
- ⁷ **Параска, П.** Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства. Кишинев, 1981, 28–37.
- ⁸ **Гръцки извори** за българската история [ГИБИ], т. X. С., 1980, с. 156, 164.
- ⁹ **ГИБИ, X**, с. 197; **Павлов, Пл.** Бунтари..., 190–191.
- ¹⁰ **ГИБИ, X**, с. 224.
- ¹¹ **Егоров, В.Л.** Историческая география..., 79–84.
- ¹² **Тизенгаузен, В.** Сборник материалов..., I, с. 67–68.
- ¹³ **ГИБИ, X**, с. 162; **Margos, A.** Deux sources armeniennes du XIII-e siècle concernant certains événements historiques du Second empire bulgare. – Etudes balkaniques, 2–3, 1965, p. 296.
- ¹⁴ **Imperatoris Michaelis Palaeologi** de vita sua (ed. H. Gregoire).– Byzantion, 29–30 (1959–1960), p. 457.
- ¹⁵ **ГИБИ, X**, с. 165–166; **Oberländer-Târnoveanu, E.** Numismatical Contributions to the History of the S.-E. Europe at the End of the 13-th Century. – Revue roumaine d'histoire, 1987, № 3, 245–258.
- ¹⁶ **Български средновековни градове и крепости** (под ред. на Ал. Кузев и В. Гюзелев), т. I. Крепости по Долни Дунав и Черно море. Варна, 1981, 211–216; **Isaccea** (Pagini de monographie), t. I. Ed. N. Radulescu și O. Vladimirov. Constanța, 2007, 102–120.
- ¹⁷ **Oberländer-Târnoveanu, E.** Op. cit., 254–258.
- ¹⁸ **Божиков, Ив., В. Гюзелев.** История на Добруджа, т. II. В. Търново, 2004, 200–201 и посочената литература.
- ¹⁹ **ГИБИ, X**, с. 166, 172.
- ²⁰ **Петров, П., В. Гюзелев.** Христоматия по история на България, т. 2. С., 1978, с. 134.
- ²¹ За името и прозвищата на Ивайло вж. **Балкански, Т.** Българският цар Ивайло в светлината на езиковата археология. В. Търново, 2005, с. 36 сл.
- ²² **Андреев, Й.** Въстанието на Ивайло – изследвания и проблеми.– Трудове на ВТУ “Св. св. Кирил и Методий”, т. 17, кн. 3, 1980, 9–27.
- ²³ **ГИБИ, X**, 144–146; **Златарски, В.** История на българската държава през Средните векове, т. III. С., 1940 (С., 1994), 560–564.
- ²⁴ **Балкански, Т.** Българският цар Ивайло..., 11–12, 38–42, 48–54. Въпреки някои спорни положения в интерпретацията на автора, тълкуването на името “Кордокуба”/Кордок-оба предвид значението на “оба” (“дом”, “шатра”, “род”), типично за куманските родове и племенни имена, прави хипотезата твърде правдоподобна.
- ²⁵ **ГИБИ, X**, 172–173; **ГИБИ, XI**, с. 137.
- ²⁶ **ГИБИ, X**, 186–188.
- ²⁷ **ГИБИ, X**, с. 181; **Павлов, Пл.** Българското средновековие: познато и непознато. В. Търново, 2008, 107–116.
- ²⁸ **Павлов, Пл.** Бунтари..., 97–106.
- ²⁹ **ГИБИ, X**, с. 179; **Златарски, В.** История..., III, 564–566.
- ³⁰ **Possini, P.** Observationes Pachymeriannae. – Georgii Pachymeris de Michaelis et Andronico Palaeologis (rec. I. Beckerus). Vonnae, 1835, p. 761 sq. (възприета в ГИБИ, X, с. 181); **Златарски, В.** История..., III, с. 570.

³¹ **Ников, П.** Изправки към българската история.– Известия на историческото дружество, кн. 5, 1922, 68–84; **Failler, A.** Chronologie et composition dans l’Histoire de Georges Pachymère, II.– Revue des études Byzantines, t. 39, 1981, 238–239; **Божилков, Ив.** Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. С., 1985, с. 250, 254 – бел. 28; **Андреев, Й.** Българските ханове и царе (VII–XIV в.). С., 1988, 162–163.

³² **Diaconu, P.** Cumanii și originea familiei lui Dobrotiță.– Revista istorică, 5, 1994, 283–288; **Аганасов, Г., Н. Русев.** Средновековные болгарские и ордынские монеты XIII–XIV вв. из укрепления близ с. Пожарево на Нижнем Дунае. – Acta Musei Varnaensis, VII–I. Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на Черноморското крайбрежие (В памет на ст.н.с. М. Мирчев). Варна, 2005, с. 391, 398–399.

³³ **Павлов, Пл.** Търновските царици. В. Търново, 2006, 31–32.

³⁴ **Божилков, Ив.** България при Асеневци..., с. 251.

³⁵ Срв. **Аганасов, Г.** История на Добруджанското деспотство. Варна, 2009 (под печат).

³⁶ **ГИБИ, Х,** с. 182; **Павлов, Пл.** Теодор Светослав, Ногай и търговецът Пандолеон.– Историко-археологически изследвания (В памет на проф. Станчо Ваклинов). В. Търново, 1994, 177–186.

³⁷ Вж. **Божилков, Ив.** Бележки върху българската история през XIII в.– Българско средновековие (Българо-съветски сборник в чест на 70-год. на проф. Иван Дуйчев). С., 1980, 78–81.

³⁸ Традиционно Браничевското “княжество” на Дърман и Куделин, както и Видинското “деспотство” на Шишман се разглеждат като независими от централната власт – срв. последно **Божилков, Ив., В. Гюзелев.** История на средновековна България, VII–XIV в. (= История на България, т. I). С., 1999, 529–541. Наложилата се постановка за “господство на политическия сепаратизъм” (въпрос, който според мен се нуждае от сериозна преоценка) поне в конкретния случай е неточна. В унгарски документи се говори за “Дърман и българите” (текст и превод: **Ников, П.** Към историята на северозападните български земи. – Сп. на БАН, XVI, 1918, 46–53). Обикновено се мисли, че с “българите” е означено местното население, чиято българската етнокултурна природа по онези места е факт дори и през XX в. (срв. **Занетов, Г.** Западните български земи и Сърбия. С., 1917). Много по-логично е обаче с “българите” крал Ладислав IV да визира българската държава. Дърман и Куделин, както Шишман (брат на Георги Тертер?), са нейните наместници в региона. За датировката на събитията вж. **Димитров, Хр.** Българо-унгарски отношения през Средновековието. С., 1998, 191–194 с посочените извори и литература.

³⁹ **Нуман, В., Szekfű, G.** Magyar történet. Budapest, 1928 <http://mek.niif.hu/00900/00940/html/doc/c300630.htm>; **Номан, В.** Geschichte der ungarischen Mittelalters, vol. II. Berlin, 1943, S. 210 sq.

⁴⁰ **Павлов, Пл.** Бунтари..., 107–115. За разлика от своя брат Георги Тертер, Алдимир явно се ползва с доверието на Ногай. Когато през 1292 г. царят абдикира и бяга във Византия, Алдимир намира политическо убежище при... татарите! Дали това не се дължи на по-раншни заслуги пред Ногай? Около 1298 г. “авантюристът скит” се завръща (или е изпратен от Ногай?) в България, жени се за Марина, дъщерята на починалия наскоро цар Смилец, получава титла деспот и земи в Средногорието.

⁴¹ Заложничеството на сръбския принц Стефан Дечански (1292 г.) е формулирано като “... служба при беззаконния цар Ногай.”– **Архиепископ Данило.** Животи кралева и архиепископа српских (изд. Ђ. Даничић). Загреб, 1866 (репринт: Лондон, 1972), с. 165; **Vásáry, I.** Cumans and Tatars, p. 108.